Thalassa (5) 1994, 1-2: 176-187

*NAGYANYÁK, ANYÁK ÉS LEÁNYOK: HÁROM ZSIDÓ MENEKÜLT CSALÁD ASSZONYAI**

Lena Inowlocki

Mi történik akkor, ha egy család különböző generációi nem tudnak beszélni egymással azokról a dolgokról, amelyek életükben a legfontosabbak voltak? Akik átélték a náci üldöztetést, családjuk elvesztését, közösségük szétverését, azok élményvilágát a mai napig ezek az emlékek, élmények töltik be. A trauma intenzitása miatt azonban beszélni sem tudnak róluk. Más olyan csoportokkal szemben, akik ugyancsak átélték a háború borzalmait, de mostanában már - főként az unokákkal - elkezdenek beszélni ezekről a borzalmakról, a zsidó családokban máig lehetetlen az ilyesfajta generációközi narratíva. Ők legfeljebb az ellenállásról és menekülésről tudnak beszélni. Legtöbb élményük azonban nem ültethető át az unokáknak mesélt történetekbe, mert őket meg kell óvni az abszolút kétségbeeséstől és az abszolút fájdalomtól, az egyéni és kollektív szenvedés által okozott abszolút jelentésnélküliségtől.

A túlélőkről és családtagjaikról készített esettanulmányok azokra az egyénekre és családokra koncentrálnak, akiket a trauma annyira megviselt, hogy képtelenek voltak beszélni arról, ami történt, de a történtek életüket minden vonatkozásban befolyásolták. Ez nem minden családra jellemző. Igaz ugyan, hogy az idősebb generáció üldöztetése az ő számukra és családtagjaik számára mindig is központi jelentőségű egzisztenciális kérdés marad, sokan óriási erőfeszítést tesznek azért, hogy megfelelő életformát teremtsenek maguknak, sőt, hogy esetleg különösen tartalmas életet alakítsanak ki.

A családtagok életét nemcsak az üldöztetések traumája befolyásolta, hanem az üldöztetés háború utáni következményei is, főleg a menekülttáborok, az otthonkeresés időszaka, az „ideiglenes" otthon megtalálásáig eltelt évek és a tengerentúli emigráció érdekében tett meghiúsult kísérletek. Mindkét dolog jellemző azokra a kelet-európai zsidó túlélőkre, akik Nyugat-Európában telepedtek le. Hogyan jelennek meg ezek az élmények a családi kommunikációban? Azon is elgondolkozhatunk, hogyan közvetítődnek az idősebb generá-

* A tanulmány eredetileg az *International Yearbook of Oral History and Life Stories* (Oxford University Press, 1993) c. kiadványban jelent meg.

ció részéről a fiatalabb felé a hagyományok ezekben a családokban. A „hagyományos életforma" igen sok olyan praktikus ismeretet feltételez, amelyet soha nem magyaráznak el formálisan, hanem amelyet a közös kulturális környezetből el lehet sajátítani.[1] Arra számíthatnánk, hogy az emigrációval, a családi gyökerek és folyamatos társas kapcsolatok megszakadásával egy vagy két generáció alatt eltűnhet a tradicionális életmód.

Abból a célból, hogy megvizsgáljam a kultúra áthagyományozódásának ezeket a családokat jellemző jelenségeit, interjúkat készítettem három különböző zsidó közösség három generációjának asszonyaival: Amszterdamban, Antwerpenben és Frankfurt am Mainban.[2] E három zsidó közösség tagjaira egyaránt jellemző, hogy üldözték őket, majd a háború után menekültek voltak, de mindegyik közösségnek megvan a maga külön története és jellegzetessége is. Amszterdamban nemigen találunk háromgenerációs kelet-európai zsidó családot. A háború előtt kevés kelet-európai zsidó emigrált ide, a háború után pedig nagyon kevesen maradtak a menekültek közül Hollandiában - általában azok maradtak, akiknek rokonai voltak itt -, a legtöbben továbbmentek. Antwerpen és Frankfurt zsidóságával ellentétben az amszterdami zsidók többségét határozott helyi kötődés jellemzi, aminek következtében holland zsidóknak tartják magukat. A lengyel zsidókkal, akik a háború után érkeztek, azt éreztették, hogy nem szabad jiddisül beszélniük, legalábbis nyilvánosan nem - az „túl németesen" hangzott. A lengyel beszédet szintén nem támogatták, mert az meg „túl harsány" volt - ez valójában erős nyomás és óhaj volt, hogy „elhollandosodjanak". A középgenerációhoz tartozó egyik asszony elmesélte, hogy apja leghőbb vágya az volt, hogy bekerüljön azok közé, akik - ahogy az Hollandiában minden évben szokás - szalagot kapnak a királynőtől. Számára ez jelentette volna annak végső elismerését, hogy a holland társadalom elfogadta őt, és hogy valóban integrálódott a holland társadalomba.

A háború utáni zsidó közösségeket Frankfurtban főként a túlélő lengyel zsidók és a korábbi német zsidók kisebb csoportja alkotta, akik a szövetséges területeken lévő „menekülttáborok"-ból érkeztek a városba. A felszabadulás után a szövetséges zónákba érkező túlélők legnagyobb része úgy tervezte, hogy Észak- vagy Latin-Amerikába vagy Palesztinába emigrál, ez azonban a vízumnehézségek miatt általában lehetetlennek bizonyult. Egy megállapodott zsidó közösség csak lassan és ímmel-ámmal alakult ki. A vallásosabb zsidók nem maradtak Németországban. Az antwerpenin és az amszterdamin kívül sehol sem éledt újjá ortodox közösség. A három vizsgált közösség közül a frankfurti zsidó közösség a legkevésbé zárt, már csak az iskolai helyzet miatt is. A zsidó általános iskolába nem zsidó gyereket is felvesznek és nincsen zsidó középiskola, mint Antwerpenben vagy Amszterdamban.

Ezzel szemben, ha Antwerpenbe megyünk, mintha időutazáson vennénk részt. Az utazás az időben visszafelé rögtön azután kezdődik, hogy elhagyjuk Antwerpen vasútállomást. A tucatnyi szűk utcán marokkói fűszeresek mellett flamand sörözők és indián csecsebecse boltok, kóser hentesek, vendéglők és sütödék, vallási könyvek és kellékek boltja, gyermekruha boltok, anyagok és gyémántok, s ugyanígy zsinagógák, iskolák, szociális és kulturális szervezetek az ortodox zsidó közösség számára. Öreg és fiatal kaftánt hord, az asszonyok sheytl-t (parókát) viselnek, kocsikat tologatnak, amelyeknek egyik vé-

gében csecsemő, másik végében totyogós kisbaba, mögöttük még három-négy gyerek; fiatalok, akik egymás között jiddisül beszélnek... Ehhez hasonló tradicionális jeleneteket csak Brooklynban, Jeruzsálemben vagy Londonban láthatunk, azokban a közösségekben, amelyeket száz évvel ezelőtt alapítottak kelet-európai emigránsok.

A három leírt család különböző mértékben tartja a vallást, és ebben tipikusan saját korábbi közösségeik eltéréseit tükrözik, ahogyan a tekintetben is, hogy milyen aktívan vesznek részt a helyi közösségben. Tipikusak abban is, hogy gyerekeik zsidó iskolába járnak, ami bizonyos mértékű hagyományőrző orientációra utal.

Az interjúk középpontjában a generációk közti kommunikáció állt. Egyfelől az üldöztetést, másfelől a tradíció átadását illetően voltunk rá különösen kíváncsiak. A tradicionalitás jelentheti a vallási hagyományok betartását, de ha általánosabban értjük, beletartozhat a tradicionális hiedelmek, normák, értékek és eljárások követése is. Ez a szélesebb értelmezés helyénvalóbb, mert az asszonyok, akikkel az interjúk készültek, nem a vallásos hithez kötődve meséltek hagyományőrzésükről. Az, hogy milyen mértékig vagy egyáltalán nem tartják magukat a hagyományokhoz és általában az életvitelükkel kapcsolatos megfontolásaik nem vallási szabályokhoz kötődnek, hanem azokat az etikai és rituális szokásokat viszik tovább, amelyeket otthonról hoztak. Az idősebb asszonyok például összehasonlították jelenlegi életvitelüket családjuk háború előtti életével, és minden meglévő különbség ellenére próbálták az attitűdben és az elvekben megnyilvánuló hasonlóságokat kiemelni; hasonlóképpen az anyák hangot adtak annak az elvárásuknak, hogy leányuk abban a szellemben éljen, amelyben nevelték.

A generációk közötti hasonlóságok és különbségek különösen fontosak voltak a középső generáció asszonyai számára - némelyikük a kettő ellentétes irányú vonzásában találta magát. Egyeseknél ez abban mutatkozott meg, hogy az interjú során erőteljesen védeni, illetve kontrollálni akarták lányukat, lányaikat, és úgy vélték, hogy a lányukkal készített interjú is az ő jelenlétükben fog lezajlani. A középső generációban voltak olyan asszonyok is, akik anyjukkal jöttek az interjúra. Az oltalmazás szándéka mellett általában többé-kevésbé direkt módon az anyjuk élettörténete iránti érdeklődésüket is kifejezték. A középső generáció előre be nem kalkulált jelenléte és részvétele az interjúkban nagyon sok érdekes példáját szolgáltatta a generációközi kommunikációnak.

A közöttük lévő kontinuitás és változás kérdése releváns, nyílt téma volt, az interjúhelyzetben nem bizonyult túl veszélyesnek, alkalmasnak mutatkozott különféle módokon való elaborációra. Ha közvetlenül az üldöztetésről és annak a családra gyakorolt hatásáról kérdeztük volna őket, az túlságosan megterhelte volna a családokat. Az idősebb generáció asszonyai közül néhányan csak úgy vállalták az interjúban való részvételt, ha megígérjük, hogy erről nem beszélünk. Másoknál viszont spontán módon az átélt trauma vált az élettörténet elbeszélésének fő témájává.

Az idősebb generáció asszonyai mindannyian vallásos családban nevelkedtek. Közülük azok, akik visszaidézték az üldöztetés élményét, elmondták, hogy a történtek után elveszítették vallásos hitüket és felhagytak a vallásgyakorlással. Ezzel ellentétben azok, akik ezekre az élményekre csak röviden

tértek ki vagy nyíltan közölték, hogy erről nem akarnak beszélni, vallásosak voltak. A vallásossághoz való családi kötődés a középső és a fiatalabb generációt is megakadályozta abban, hogy beszéljen az üldöztetésről.

Egy ortodox sziget megőrzése

Az amszterdami család „holland" identitása valamivel gyengébb, mint a mintában szereplő többi középső, illetve idősebb generációhoz tartozóé. A gyerekek Amszterdamban nőttek fel; anyjuk, Neumann asszony, férjhezmenetelekor jött Amszterdamba. Vallásos családban nőtt föl, magyar származású szülei Nyugat-Európában telepedtek le az üldöztetés után. Egyetemre nem iratkozott be, mert az azzal a veszéllyel járt volna, hogy túl szoros kapcsolatba kerül nem-zsidó társaival. Két lánya közvetlenül házasságkötése után, gyors egymásutánban jött a világra, s ő feladta éppen csak elkezdődött zenei karrierjét. Prioritásai tradicionálisak voltak - az első, hogy ellássa a férjét, csak ezután a gyerekeit és utoljára saját magát. A család Amszterdamban maradt, s ebben az volt az egyik legfontosabb tényező, hogy itt volt ortodox iskola - a szokványos zsidó iskolát nem tartották elég vallásosnak.

Weiner asszony, Neumann asszony anyja özvegy és nagyon sok időt tölt lánya családjával. Az interjú során elmondta, hogy unokái ugyanolyan hagyományos szellemben nevelkednek, mint amilyenben ő nevelkedett, de az unokák a vallásos oktatás következtében mennyivel többet tudnak, mint ő. Egyik lányunokáját azért dicsérte, mert a gyöngédség, a szépség és figyelmesség mintaképe, a másikat azért, mert olyan energikus. Mind a kettőről azt mondja, hogy szorgalmasak. Röviden utal saját túlélésére, megemlíti az állandó félelmet, hogy leleplezik „árja" álruháját, de ezt nem részletezi. Ebben a családban nem szabad „túl sokat" beszélni az üldöztetésről. Neumann asszony és lányai több ízben megemlítik, hogy neheztelnek egyik idősebb nőrokonukra, aki ezt teszi. Neumann asszony elmondja, hogy gyermekkorában férje is volt koncentrációs táborban, és hozzáteszi: „Hála Istennek, erről soha nem beszélünk."

Hogyan értelmezhető az, hogy a család szándékosan kerüli ezt a témát? A felszínen, a traumaelmélet szerint, a szenvedés olyan erős még a fiatalabb generációban is, hogy ez teszi kimondhatatlanná az üldöztetés élményét, ezért nem szabad szóba hozni. De lehet, hogy Howard Beckerrel kell egyetértenünk, aki szerint valójában nem az emberek problémáit kell kutatni, sokkal inkább a megoldásokat, amelyeket az emberek saját problémáikra találnak.[3] S az, amit a tudósok esetleg problematikus megoldásnak tartanak, mint például hogy „Hála Istennek, nem beszélünk róla", talán nem más, mint kreatív kísérlet arra, hogy együttéljenek az elviselhetetlen múlttal.

Amikor a lányokkal, Daphnével és Nurith-tal készítettünk interjút, behívták az anyjukat, hogy segítsen elmagyarázni, miért nincs az iskolában koedukáció; nem mintha ők ezt nem tudták volna, hanem mert szükségük volt az anyjuk segítségére abban, hogy kommunikálni tudjanak az interjú készítőjével, aki zsidó volta ellenére tudatlannak tűnt ezekben a dolgokban. Hosszú beszélgetés következett, amelyben Neumann asszonynak alkalma nyílt elmagyarázni, hogyan viszonyul a tradicionális szabályok betartásához. Amellett

érvel, hogy nem szabad eltérni a tradicionális szabályoktól, és nem szabad például sabbatkor tüzet gyújtani még akkor sem, ha a tűzrakás manapság már nem is tekinthető munkának.

„De ha nem tartjuk meg ezt az alapot, a zsidóságnak ezt a *lényegét* és mindent felőrlünk, akkor semmi sem marad belőle. *Semmi sem.* Csak annyi, hogy ha háború van, üldöznek, mert a zsidó zsidó marad, akár tartja hozzá magát, akár nem. A kikeresztelkedetteket éppúgy üldözték, mint az ortodoxokat, nem segített rajtuk semmit az a csepp víz, amit a fejükre szórtak, hogy ne legyenek többé zsidók - egyáltalán nem segített. Úgyhogy nyugodtan megtarthatjuk zsidóságunkat eredeti formájában és gyökereiben - tartsuk is meg úgy. És főleg most, amikor a lányoknak megvan a lehetőségük, hogy mindazt megtanulják, amit a fiúk, hogy ne csak automatikusan tegyék, mint az anyám tette, hanem meggyőződésből és mert értik, és legalább tudják, miért csináljuk, és ha nem értenek valamit, legalább megtanulták, hogy hol nézzenek utána, és el is tudják olvasni eredeti nyelven."

Neumann asszony azt is megemlíti, hogy lánya korosztálya az első, amelynek lányai is tanulhatnak a vallási könyvekből. A háború előtt a lányok majdhogynem csak otthon, anyjuk mellett tanultak a zsidó életről, arról, hogyan kell kóser háztartást vezetni. Maga a „tanulás", a vallási törvények kodifikációjának és interpretációjának a tanulmányozása a fiúk és férfiak számára volt fönntartva. A lányok még héberül - a könyvek tanulmányozására fenntartott nyelven - sem tanultak. Az imakönyveket azért tudták követni, mert a betűk ugyanolyanok voltak, mint a jiddisben, az anyanyelvükben; de nem értették, amit olvastak. Neumann asszony ezt a lehetőséget az új generáció kötelezettségeként értelmezi: még komolyabban kell venniük a szabályok betartását. Továbbá, mondja, az üldöztetés révén bebizonyosodott, hogy az egyetlen pozitív zsidó identitás csakis az, amely tradicionálisan vallásos. Az üldöztetés miatt a hagyományokat még komolyabban meg kell tartani, mint azelőtt.

A lányoknak az üldöztetésről való ismereteivel kapcsolatban később ennyit mond, szárazon: *„az ő számukra ez történelem"*, éppúgy, mint az, hogy hol halt meg Napóleon; aki már hallott róla, annak a részletek nem érdekesek. Daphne csendesen ellentmond az anyjának és megjegyzi, hogy vizsgadolgozatának témájául az üldöztetést választotta. Jól van, válaszolja az anyja, ismerned kell, mint történelmet, de nem azt, hogy a nagyszüleid mit éltek át belőle.

Neumann asszony számára az a legfontosabb, hogy gyermekeinek biztonságos és kiegyensúlyozott otthont teremtsen. Az a döbbenetes erőfeszítés, amelyet a család annak érdekében tesz, hogy a tradicionalitáson keresztül pozitív zsidó érzületet alakítson ki, szorosan összekapcsolódik azzal az igyekezetükkel, hogy minél kevesebbet foglalkozzanak az üldöztetéssel. Társadalmi konzekvenciáját tekintve ez az út a fiatalabb generáció számára azt jelenti, hogy az amszterdami közösség egy szűk csoportjában tartja őket. Az életforma tekintetében is világosak az elvárások: a tanulás és munka csak olyan mértékben engedhető meg, hogy ne zavarja meg a korai, lehetőleg közvetített házasságot és a családalapítást. A lányok ambícióját komolyabb tanulmányaik megnövelték, s ebből a későbbiekben még támadhat konfliktus. Egyelőre azonban, érdekes módon, a lányok azok, akik védelmezik

szigorúan ortodox iskolájukat, amikor Neumann asszony az ott folyó tanítást „agymosás"-nak titulálja.

Neumann asszony nem az egyetlen, aki leszólja lányai iskoláját, miközben elengedhetetlennek tartja, hogy odajárjanak. Az iskolai vallási nevelés formálisabb, szabálycentrikusabb és az elsajátítandó normákat nyíltabban verbalizálja, mint az a nevelés, amelyben a középső generáció részesült. Bizonyos ellentmondás van aközött, amit a középgeneráció „helyes "-nek tart és aközött, amit élettapasztalatuk mond nekik: Neumann asszony például fontosnak tekinti, hogy az asszonyok továbbra is ki legyenek zárva a hitközségi hivatali pozíciókból, érvelése során azonban mégis egyre növekvő szkepticizmusról tesz tanúbizonyságot a kizárás okaival kapcsolatban: annak tulajdonítja, hogy a férfiak félnek a nőktől. Ahogy egyre izgatottabbá és szókimondóbbá válik, idősebb lánya rászól, hogy beszéljen higgadtabban - mondhatnánk, hogy legyen olyan, mint egy holland zsidó. Daphne a maga formálisabb ismeretanyagából kiindulva is az asszonyok kizárása mellett érvel, azon az alapon, hogy az „erkölcsösségnek" megvannak a maga szabályai, tudva, hogy ebben anyja is egyet fog érteni vele.

A konstruktív erőfeszítéseket „generációs munkaként" értelmezhetjük, a család fiatalabb és idősebb korosztályainak olyan tevékenységeként, melynek során a nagyanyák, anyák és lányok újradefiniálják saját identitásukat.[4] Az üldöztetés élményeit és az ebből fakadó kimondhatatlan emlékek okozta kommunikációs krízist figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy nincsen olyan generációs narratíva, melyhez kapcsolódhatnának. Az interjúk során az anyák és lányaik között lezajlott kummunikációról kirajzolódtak a különbségek és hasonlóságok kontúrjai.

Ebben az interjúban a generációs munka abban áll, hogy az anya és leányai elmesélik és megbeszélik mindazt, amit ismernek és amit megőriznek a hagyományos szabályokból, s ezáltal aktívan elutasítják a régi életvilág megsemmisítését. Megmutatják, hogy az ortodox életvezetés nem könnyű, de nem is korlátozó, és bizonyosan nem kényszerű: a hagyománytisztelet élvezetes is lehet, ha a szabályok szerint történik. A „szabályok" élénk vita tárgyai, lényegi értelmezésük azon a feltevésen alapul, hogy véghezvitelük olyan kötelesség, amelynek teljesítésében számíthatnak egymásra. A nagymama mindenesetre távol tartja magát ettől a családi hitmagyarázattól; mintha az ő részvétele megzavarhatná e folyamatot azzal, hogy az ő személyén keresztül túl sok megélt történelem kerülne bele. Úgy próbál csatlakozni a többiekhez, hogy saját interjújában leginkább az unokáiról beszél, nem saját magáról vagy korábbi életéről.

Kötődés és elszakadás között

A frankfurti családban az interjúk alapjául azok a konfliktusok és alkalmak szolgáltak, amelyek a régi hagyományos közösségi rendből való eltávolodás következtében álltak elő. A tizenöt éves Maya abbéli szándékát fejezte ki, hogy *„hippiként akar élni"* a világ különböző részein; modell vagy filmsztár akar lenni és mindent el akar kerülni, ami egy íróasztalhoz köthetné. Azt is elmondta, hogy a zsidók és különösen a nagyszülei üldöztetése állandóan

foglalkoztatja, és hogy lehetetlennek találja, hogy gimnáziumi osztálytársaival e múltról beszélgessenek. A régi zsidó általános iskolai barátaival tudott ezekről a dolgokról beszélgetni. Az idősebb németekről úgy gondolja, hogy nácik voltak, vagy hogy esetleg még mindig azok. Elmesélt egy esetet, amikor a metrón rászóltak, hogy adja át a helyét egy öregembernek, akinek kabátja hajtókáján egy horogkeresztet vett észre. Szeret Frankfurtban élni az ottani lehetőségek miatt és örül, hogy különféle barátai vannak. Valószínűnek tartja, hogy az antiszemitizmus feléledése azt jelentheti, hogy egyszer egy napon menekült lesz. Hangsúlyozza, hogy szerelemből fog férjhez menni az illető nemzetiségére való tekintet nélkül - az illető lehet tőle francia, olasz vagy német; hát, talán nem feltétlenül német. De az anyja még akkor is segítene rajta, igaz? Anyja, Goldfarb asszony, akihez ezt a kérdést intézte, nem válaszol. Saját interjújában azonban elmondja, hogy attól fél, a lánya túl messzire fog távolodni a zsidó közösségtől, s elszakítja azt az utolsó vékony szálat is, amely még köti őt. Ez az, amit ő is tett, vagy majdnem megtett fiatalkorában.

Saját interjúja előtt Goldfarb asszony csatlakozott anyjához és az anyjával interjút készítő személyhez. Amikor megérkezett, Weiss asszony éppen arról mesélt, hogyan tudta megmenteni unokahúgait a náci Lengyelországban. A lányához fordulva közben ezt a megjegyzést tette: *„De ez biztosan untat téged." „Nem”*, mondta a lánya kelletlenül, *„ezt most meg kell hallgatnunk*". *„A férjem és én soha nem beszéltünk erről a gyerekek előtt"* - mondja Weiss asszony a kérdezőnek. Goldfarb asszony ellentmond az anyjának; *„Mindig erről beszéltetek. "* Úgy tűnik, anya és lánya ugyanarra a fajta „beszéd"-re gondol, arra, ahogy Weiss asszonyt állandóan foglalkoztatták ezek az események, de egyúttal folyton arra törekedett, hogy - utalásoktól eltekintve - elkerülje a téma említését, s ez az, amit lánya a téma állandó jelenléteként érzékelhetett. Weiss asszony tovább beszélt. Arról, hogyan tudott - kinézete és tökéletes lengyel tudása miatt - „árja" papírokkal bujkálni, és megmenteni más családtagokat is attól, hogy a gettóból deportálják őket. De szüleit végül nem tudta megmenteni, pedig több ízben is meg tudta óvni őket a deportálástól. Erőfeszítéseinek hiábavalóságát hangjában gyásszal így összegzi: „van, aki megmentette az apját, van, aki nem." Az interjú során az üldöztetés kiváltotta reménytelensége és erőtlensége egyre átütőbbé válik. Amint túljutnak a mélységes szomorúságon, a kérdező, Weiss asszony törékeny egészsége miatt aggódva, csaknem lezárja az ülést. Goldfarb asszony azonban átveszi a kezdeményezést, s megkérdi anyját, hogy miért nem vallásos, amikor tradicionális nevelésben részesült - félig tréfásan még azzal is provokálja, hogy ha nem jön közbe a háború, anyja nem is ment volna bele egy tradicionális, kiközvetített házasságba. Weiss asszony korábban szomorú vágyódással beszélt szülei és tágabb családja tradicionális életviteléről. Most, leánya kérdésére válaszolva, enyhébb hangnemben emlékezik arra, hogy már fiatal lány korában is más volt, mint a többiek, sokkal függetlenebb és sokkal jobban vonzotta a lengyel, nem-zsidó társadalom; jobban el is fogadták, mint a zsidókat általában. Nem is bánta volna, ha nem zsidó, csak hát már annak született: *„talán ki kellett volna keresztelkednem? De abba a családom belepusztult volna."* Szülei nem aggódtak érte, a nagy családban volt helye a másságnak.

Weiss asszony vágya, hogy anélkül vegyülhessen el egy másik társadalmi csoportban, hogy saját közösségét el kelljen hagynia, nem volt szokatlan a

háború előtti Lengyelországban. De az már szokatlan, hogy emlékszik rá és ki is fejezi, hogy hogyan érzett akkoriban. A német megszállás egyértelműen szükségessé tette számára, hogy átálljon a másik oldalra, s olyannyira lengyellé váljék, hogy még neveltetését is elfelejtse. Másokkal ellentétben, akik kereszténynek adták ki magukat, de titokban megtartották zsidó hitüket, megülték a zsidó ünnepeket, Weiss asszony azt mondja, ő minden vallási kötelmet elfelejtett, feloldatlan ambivalenciája és morális dilemmája onnan ered, hogy ezáltal pontosan azt tehette, ráadásul viszonylag sikeresen, amire a háború előtt vágyott. De a kényszer, hogy elhagyja zsidó neveltetését és kötődését, azt az érzést váltotta ki belőle, hogy ezzel elhagyta családját. Weiss asszony megkérdezte a kérdezőt, vajon az unokáját érdekli-e egyáltalán, ami a háború alatt történt. Maya soha nem kérdezte meg tőle, hogy mit élt át. Maya arról beszélt a kérdezőnek, hogy szívesebben hallgatja apai nagyanyját arról, hogy ő hogyan élte túl az üldöztetést, mint az anyait. Apai nagyanyja nemrégiben egy videokamerával felszerelkezve visszament Auschwitzba, és megfelelő formában el tudta mesélni, sőt, illusztrálni is túlélése történetét. Azt mondhatnánk, hogy végtelen szenvedését narratívába fordította át - egy olyan történetbe, ami elmesélhető -, s úgy adott neki új formát, hogy abban a túlélés célt és értelmet kapott. Ez a nagyanya erős vallási érzéseket táplált, férjével együtt mélyen átérezték az ünnepeket. Weiss asszonnyal ellentétben a tradíciók megtartása számukra olyan eszköz volt, amelynek segítségével tudtak emlékezni a túlélésre, s nem borította el őket az elhagyatottság érzése és a fájdalmas gondolatok tömege.

Goldfarb asszony interjúja során Weiss asszony a szobában maradt, láthatólag saját gondolataiba merült, bár alkalmanként váratlan kommentárokat fűzött leánya történetéhez. Goldfarb asszony élettörténetében a gyermekkorra kerül a fő hangsúly, szülei üldöztetésének érzelmi következményeire s saját menekülésének és kudarcba fulladt emigrációs kísérleteinek emlékeire. Mesél nem-zsidó németekkel való mai barátságairól és a közöttük lévő kommunikációs szakadékról: barátaival ellentétben ő nem tud uzsonnaasztal mellé való anekdotákat mesélni a nagymamájáról. Azt is elmondja, egy kicsit gyorsabban és lehalkítva hangját, de még mindig anyja jelenlétében, hogyan szakította meg majdnem a kapcsolatot szüleivel és a zsidó közösséggel. Most attól fél, hogy leánya is hasonló úton halad, s hogy ő már nem fogja megtalálni a visszautat úgy, ahogy ő megtalálta.

Ebben a családban az üldöztetés állandóan a levegőben lebegő téma, amelyről azonban senki sem beszél a másikkal. Ehelyett minden generáció megpróbál anélkül együttélni ismereteivel, hogy azok elborítanák. Mindannyian sokkal könnyebben tudnak beszélni azokról a konfliktusaikról, amelyek a tradicionális határokon belül maradással kapcsolatban merülnek fel. Nem-zsidó partnerrel kötendő házasság mély sebet ejt és az elveszettség érzését okozza az üldöztetés hátterén. Míg ebben a közösségben relatíve gyakori és elfogadott, hogy a zsidó férfiak nem-zsidó, áttért nőt vesznek el, a zsidó nők láthatólag nagyobb felelősséget várnak el a tradicionalitás fenntartásában, különösen a párválasztásnál.

Maya anyjától, Goldfarb asszony pedig Weiss asszonytól vár biztosítékot arra nézve, hogy léteznek egyetemes emberi értékek és a cselekvési szabadság a korlátozások ismeretében is lehetséges. Generációs munkájuk abban áll,

hogy biztosítják egymást arról, hogy mindannyian átéltek hasonló konfliktushelyzeteket. Egymás megnyugtatását keresik, hogy a jövőben is kapnak majd megértést, ha szükségük lesz rá.

A nem-zsidókkal való szoros kapcsolatok gyakran azt idézik elő, hogy másképpen értelmezik a múltbeli és jelenbeli tapasztalataikat. Függetlenül attól, hogy ezeket a kapcsolatokat harmonikusaknak vagy konfliktusteliek-nek élik-e meg, ezek mindenképpen szükségessé teszik, hogy a háború és az üldöztetés fényében reflektáljanak rájuk. Frankfurt zsidóságának három generációja számára maga a puszta tény is, hogy Németországban él, magyarázatot igényel.

Lyukak a sűrű hálón

Antwerpenben ezzel ellentétben a zsidó közösség kiterjedt ortodox részében nincs szükség ilyen magyarázatokra, és az életúttal kapcsolatos elvárások is sokkal egyértelműbbek. A fiúk esetében az általános tanulmányokat fokozatosan felváltják a vallási tanulmányok és néhány év magas szintű vallási képzés után valamely tanítással vagy a vallás gyakorlásával kapcsolatos pozícióba kerülnek; esetleg követhetik apjukat is a gyémántkereskedelemben vagy -iparban - olyan munkában, amely összefér az imák és az ünnepek okozta megszakításokkal. A lányok az iskolában sokkal általánosabb tudást kapnak: több idegen nyelvet tanulnak például, mint a fiúk. Tanulmányaik befejezése után egy évet töltenek egy zsidó szemináriumban, amely arra képesíti őket, hogy az általános iskolában tanítsanak. De kevés nő kezd dolgozni közvetlenül az iskolai tanulmányok befejezése után; általában húszéves koruk előtt férjhez mennek, a tizenhat vagy tizenhét éves korban kötött házasság sem ritka az ortodox fiatalok körében. Körülbelül húsz évvel később kezdenek dolgozni, amikor a gyerekek már felnőttek. Iskoláskorban nemenként különválasztják őket, a fiúk és a lányok egymástól elkülönítve nőnek fel. A külső szemlélő aspektusából megkérdezhettük: miként lehet, hogy elvárják szüleiktől, rokonoktól, illetve a házasságközvetítőktől, hogy azok találjanak partnert számukra? És a nők szemszögéből: miért érdekesebb számukra, ha sok gyerekük van, mint az érdeklődésüknek megfelelő munka vagy a saját szakmai karrier?

Megpróbálhatjuk megérteni, hogyan váltak a zsidó asszony életrajzának ezek a nagyon tradicionális elvárásai elfogadottá. Az amszterdami család kulturális mikrokozmoszához hasonlóan, de szélesebb skálán, ebben az új ortodoxiában sincs helyük az üldöztetés emlékeinek. Ennek részben talán az lehet a magyarázata, hogy a vallásos érvelés szerint az üldöztetés a zsidók állandó nehéz sorsának és megmenekülésének csak az egyik példája. Mint megélt történelem nem olyan fontos. Továbbá, mivel az antwerpeni közösség láthatólag sikeresen keltette életre a korábbi hagyományos közösségi életvitelt, a veszteségekre és a korábbi élet szétverésére való emlékezés számukra nem lenne helyénvaló, sőt anakronisztikus volna.

Antwerpen az egyetlen olyan közösség, ahol viszonylag nagy családok élnek; az idősebb generáció általában testvéreivel együtt vándorolt be ide a háború előtt, és minél vallásosabb a közép generáció, annál több a gyermekük

(a tíz sem számít kivételnek). Miközben a nagycsaládoknál készítettem interjúkat, gyakran találkoztam unokahúgokkal, unokatestvérekkel és nagymamákkal, amint meglátogatták egymást. A másik két közösség idősebb generációjában nem volt szokás az egymás gyakori látogatásának ez a stetlbeli életre emlékeztető gyakorlata.

Az idősebb generációhoz tartozó két asszony igen eltérő módon beszélt a háborús időkben átélt élményeiről. Edei asszony elmeséli, mi történt vele azután, hogy deportálták. Szomorúsága és elvesztett szerettei utáni vágyakozása élénk formában idézte fel ezeket az eseményeket az interjúban. Amikor unokája beugrik, hogy meglátogassa, félbeszakítja az elbeszélést, s csak a lány távozása után folytatja. Az interjúkészítőnek elmondja, hogy soha nem beszél az unokájának arról, mit élt át. A múlt és a jelen közötti szakadék abban is tükröződik, hogy unokájával franciául beszélt, most pedig, amikor folytatja elbeszélését, visszavált németre és jiddisre, ifjúsága nyelveire. *„J' etais tellement - verzweifelt"*. Szinte soha nem beszél a múltról manapság; az embereket más érdekli. Edei asszony nem vallásos, és azt mondja, elveszítette a hitét. Ezzel ellentétben egyik sógornője, Nacht asszony, vallásosán él. Az interjút összekapcsolja egy látogatással az unokájánál. Amikor egyedül van, akkor is nyíltan kijelenti, nem hajlandó arról beszélni, amit a háború alatt átélt - azt mondja, hogy egyáltalán senkivel soha nem beszél erről, még a nővérével sem, akivel pedig együtt élték végig a borzalmakat, mindezt annak ellenére, hogy észrevették egymáson a szenvedést és a hasonló éjszakai rémálmokat. Életének pozitív aspektusairól beszél - hogyan választott modern bútort a háború után és hogy mennyire szerette öltöztetni a gyermekeit. Saját, lengyelországi gyermekkorának emlékei diszkriminációról és az üldöztetés kezdetéről szólnak. Amiket most családi krízisként él át - és amikre csak sóhajtozással utal, így a részleteket más családtagoktól tudjuk meg -, azok kérdésessé teszik számára, hogy túl kellett-e élnie Auschwitzot. Az interjú után unokája szeretetteljesen hazakíséri.

Fayn asszony, a középgenerációból, részletesen elmeséli élete vágyait és alakulását. Ő úgy rendezi, hogy egyedül lehessen a kérdezővel. Nem Antwerpenben nőtt fel és nem azonosul az új ortodoxiával. Lányát, hogy megvédje azoktól a konfliktusoktól, amelyeket ő maga élt át amiatt, hogy egy nagyjából homogén közösségben ő a más, szigorúan ortodox iskolába íratta.

Tizennégy éves leánya, Tania, anyjához hasonló módon értelmezi az interjúhelyzetet, nevezetesen mint olyan lehetőséget, amelynek során reflektálhat saját életére. A kérdezőt a szobájába viszi és mint egy magát másnak érző bennszülött mesél azokról a merev elvárásokról, melyeket - nem annyira szülei, inkább a közösségen belüli kortárscsoportja - állítanak vele szemben. Anyja inkább bátorítja autonómiatörekvéseit.

Biográfiájukra való reflexióikban sem Fayn asszony, sem pedig Tania nem foglalkoznak sokat az üldöztetéssel, és az ortodoxia követelményeiről csak kritikusan nyilatkoznak. Generációs munkaként nekik nincs rá szükségük, hogy fenntartsák vagy felélesszék a tradicionalitást úgy, mint az amszterdami családnak. De a lerombolt régi élet emlékeit sem kell úgy őrizniük, mint a frankfurti családnak. Mindezeket biztosítja számukra az antwerpeni zsidó közösség azzal, amit létrejötte képvisel. Ez a háttér lehetővé teszi, hogy anya

és leánya egymástól függetlenül úgy beszéljenek saját életükről, elvárásaikról, mint önálló személyiségek, akik tiszteletben tartják a másik autonómiáját is. Az idősebb generációhoz tartozó asszonyok emlékeikkel itt ugyanúgy magukra maradnak, mint más közösségekben, de a nagy családokban a sok unoka jelenléte melegséget, vigasztalást nyújt.

A hagyomány átadása mint generációs munka

Általánosságban tehát elmondhatjuk, hogy a középgeneráció számára különleges jelentőségű a folyamatosság témája és a hagyomány megváltozása családjukban. Ezt jól mutatja az a közvetítői, interpretátori és fordítói szerepük, amit az interjúk során kialakítanak. A narratíva félbeszakadása, minden kontinuitás teljes megszakadása szüleik életében közvetlenül érintette őket. Másfelől felelősnek érzik magukat azért, hogy a fiatal generáció ne szakadjon el a hagyományoktól. Az interjúhelyzetben, anyjukkal és leányukkal, saját életélményeik és elvárásaik alapján összefüggésbe hozzák egymással azokat a dolgokat, amelyeket a generációk közötti folyamatosság szempontjából pozitívnak ítélnek. Ez - mint láttuk - jelenthet egyfajta új ortodoxiát, ami a szétrombolt hagyományos élet emlékének helyét tölti be; jelentheti a generációk közötti hasonlóság megerősítését, a kötődés és szabadulás vágyát; vagy jelenthet az idősebb generáció szociális hálójában és megalapozott tradicionalitásában kapott érzelmi biztonság hátterén kibontakozó önálló életelvárásokat és autonómiaigényt. Hogy ez hogyan valósul meg, attól függ, hogy az asszonyok melyik közösségben élnek: attól, hogy a történelmi emlékezet és a hagyomány folytonossága milyen mértékben része az általánosabb társadalmi konstrukciónak.

Annak egyes vonatkozásait, hogyan zajlik a generációk közötti átvitel, csak interpretatív módon lehet rekonstruálni.[5] Ha a különböző generációk kommunikációs tevékenységét értelmezzük, hogyan avatják be, ellenőrzik, bátorítják és védelmezik a többi nemzedéket azzal, hogy a múltról és annak jelentéséről beszélnek, akkor megérthetjük, hogyan formálják e tevékenységek a múlt hatását. A családi kommunikáció ilyen alapvető folyamatai különösen fontosak, ha nincs narratív közvetítés. Amit a saját sorsból és a saját élettapasztalatokból nem lehet elmesélni és ezáltal érzékelhetővé tenni az új generáció számára, arra azért utalnak, helyettesítve a szavakat, minden családban a maguk specifikus módján. Láttuk, hogy generációs munkaként hogyan definiálják újra az anyák és a leányok a tradicionalitás jelentését annak érdekében, hogy alkalmazkodni tudjanak a változásokhoz.

Szakács Katalin fordítása

JEGYZETEK

A kutatás támogatásáért szeretnék köszönetet mondani a Belle van Zuylen Intézetnek, az Amszterdami Egyetemnek, valamint a HSP II-nek a Kasseli Egyetemen. Hálás

vagyok Natasha Burchardtnak szerkesztési tanácsaiért. Az elemzés inspirálásáért szeretnék köszönetet mondani Fritz Schützének és Gerhard Riemann-nak csakúgy, mint a Kasseli Egyetem Kutatócsoportja többi tagjának. Kathy Davis és Marék Czyzewski nagyon sokat segítettek az írás létrehozásában.

1 A praktikus tudás fogalmát itt egyfelől abban az értelemben használom, ahogy Alfred Schütz határozta meg (1962. 13-14.), amely szerint az magába foglalja „az életmódot, a környezettel való együttműködés módjait, tipikus eszközök hatékony használatát tipikus helyzetekben, mégpedig tipikus kifejletek elérésére", összhangban a csoport által elfogadott relevanciák rendszerével, amely az adott esetben a tradicionális kelet-európai zsidók életvilágát jelenti. Másfelől, a praktikus tudás fogalmát specifikusabban is használjuk, abban az értelemben, hogy hogyan tanulták meg a nők „házi vallássá" transzformálni a mindennapi élet elvárásait (Myerhoff, 1978. 234-235).

2 Az interjúkat 1987 és 1990 között készítettük. Az idősebb asszonyok általában a hetvenes éveikben jártak, némelyikük fiatalabb volt, de mindannyian 1915 és 1930 között születtek. A második világháborús üldöztetések során jöttek el Kelet-Európából. A középső generáció asszonyai, akik 1944 és 1954 között születtek, harmincas, illetve negyvenes éveik közepe táján jártak az interjúk készítése idején. A fiatalabb generáció többsége tízes éveinek elején-közepén volt, a hetvenes évek elején-közepén születtek; néhányan idősebbek voltak.

3 Elgondolását Becker ennek az esetnek a Helen Dowling Institute-ban (Rotterdam, 1989. február 10-én) tartott ismertetésekor vetette fel.

4 Ez a koncepció analóg azzal a koncepcióval, mely szerint az egyéntől „biográfiai munkát" követel az élete eseményei során megváltozó egyéni és társadalmi identitásához való viszonyának megváltozása. Ez a munka „felidézésből, elpróbálásból, interpretálásból és újradefiniálásból áll, s magában foglalja a kommunikációs partnerek, különösen a jelentős társak kommunikatív munkáját is" (Riemann - Schütze, 1991. 339).

5 Az a komplexitás, amelyet a generációk közötti átvitellel kapcsolatban tapasztaltak Bertaux-t és Bertaux-Wiame-t arra késztette, hogy elkeseredetten így kiáltsanak fel: „Mi lett volna, ha az értékek, attitűdök és hitek átvitele érdekelt volna bennünket!". (1988. 22)

IRODALOM

BERTAUX, DANIEL - ISABELLE, BERTAUX-WIAME, 1988. Le patrimoine et sa lignée: transmission et mobilité sociale sur cinq générations. In: *Life Stories. Récits de Vie 4.*

MYERHOFF, BARBARA, 1978. *Number Our Days.* New-York: Simon and Schuster.

RIEMEANN, GERHARD - FRITZ SCHÜTZE, 1991. „Trajectory" as a basic theoretical concept for suffering and disorderly social processes. In: *Social Organization and Social Process.* Essays in Honor of Anselm Strauss. (D. R. Maines szerk.) New-York: Gruyter, de.

SCHÜTZ, ALFRED, 1962. *Collected Papers* I. The Problem of Social Reality. The Hague: Martinus Nijhoff.